

Дерейко І.І.

**Матеріальне заохочення
як метод залучення українців
до німецьких збройних сил
(1941–1943 рр.)**

Проблема мотивації українських добровольців у німецьких збройних силах сьогодні залишається невирішеним, попри значні наробки вітчизняних і зарубіжних істориків. Серед останніх штампом є твердження щодо українських солдатів як “ідейних антибільшовиків” і “антисемітів”, на пострадянському просторі — як націоналістів, кримінальників, ображених на радянську владу (розкуркулених та репресованих) та примусово мобілізованих полонених. Для спростування цих стереотипів істориками вже зроблені певні кроки, пов’язані, передусім, з дослідженням архівно-слідчих справ учасників місцевих формувань, що знаходяться в архівах СБУ в Україні, ФСБ в Росії та КДБ в Білорусі. Так, предметом гарячих дискусій серед зарубіжних вчених стали праці Мартіна Діна та Френка Бушера¹, які ставлять під сумнів ідейність та добровільність цих формувань і висловлюють твердження про випадковість підбору їх особового складу. В Росії кроком вперед є роботи С.І.Дроб’язка, І.Г. Єрмолова та А.Л. Бахвалова², які у вивченні даної тематики йдуть індуктивним шляхом, тобто від дослідження окремих підрозділів і їх складу до більш загальних висновків. В Україні із праць даного напрямку варто відзначити брошури та статті І.К.Патриляка та В.А. Нестеренка³.

Тож єдиним вирішенням проблеми мотивації українських добровольців залишається систематичне вивчення якомога більшого масиву індивідуальної інформації стосовно окремих членів українських формувань і докладний статистичний

аналіз. Важливим є також дослідження побутових умов та ідейних засад служби, тобто того, що пропонувало українцям німецьке командування взамін за співпрацю. Разом з тим, необхідно уникати попередніх узагальнень суто юридичного плану, тобто сприйняття їх через призму “зрадник/визволитель”, що досі часто зустрічається в історіографії країн-учасниць Другої Світової війни.

Не викликає сумніву, що перша хвиля добровольців, які перейшли на бік німецької армії зі зброєю в руках або влилися до формувань, створюваних ОУН, Бульбою-Боровцем та ветеранами визвольних змагань 20-х років ХХ ст., становили собою ідейних патріотів і націоналістів, чи принаймні, людей, що мали підстави ненавидіти радянську систему з тих чи інших причин. Матеріальних переваг створення українських частин не давало, так як у перший час працівникам Народної міліції за службу лише записували трудовні, а, наприклад, українська поліція в Києві в жовтні–листопаді 1941 року просто голодувала. Кар’єрних перспектив, особливо з початком німецьких репресій щодо командного складу самоутворених підрозділів, також бути не могло. Лише тоді, до кінця грудня 1941, українські формування були такими, якими їх зображала радянська пропаганда — тобто складались з націоналістів, розкуркулених та репресованих, тих, хто “люто ненавидів владу робітників і селян”. Щоправда, одне з основних тверджень комуністичної історіографії про те, що до складу колаборантів входила значна кількість кримінальних злочинців, так ніколи і не справдилося.

Для прикладу, нами було зібрано детальну інформацію про 33-ох добровольців, що вступили на початку грудня 1941 року до Української Козацької сотні в місті Золотоноша. Сотня була створена членом ОУН-Б без участі жодних німецьких чинників, тобто фактора тиску з боку окупантів в даному випадку не було. Присягу козаки склали під синьо-жовтим прапором на вірність Україні. Основна маса добровольців (21 чол.) це чоловіки віком від 25 до 40 років, 10 козаків — молодь

віком від 15 до 25 років. З загального числа, двоє — учасники визвольних змагань 1917–21 рр., п'ятеро — з сімей розкуркулених чи репресованих, один повернувся з заслання, а ще один вісімнадцятирічний юнак був засуджений за хуліганство. Восьмеро козаків — колишні вояки ЧА (5 офіцерів, старшина, фельдшер і 2 рядових), з них 7 відпущені з німецьких таборів, 1 дезертир. Троє перейшли в сотню з допоміжної поліції. Двоє добровольців — колишні вчителі місцевої школи, один — колишній голова райради Осоавіахіму, ще один — студент 4 курсу Київського університету. Всі козаки — українці, жодного комуніста, комсомольця чи працівника НКВС серед них немає⁴.

Таким чином, близько третини розглянутої нами групи складають дорослі люди з життєвим досвідом, настроєні відверто антибільшовицьки. Ще восьмеро козаків займали більш чи менш вагомі посади в Червоній армії та громадських установах, що не завадило їм відразу ж вступити до українського формування. Вони, як і решта, зробили це не маючи особистих рахунків з попереднім режимом, і не отримуючи жодних соціальних чи матеріальних переваг, а навпаки, наражаючись на репресії з боку як нацистів, так і комуністів. Зрештою, п'ятеро керівників сотні були по черзі розстріляні німцями за націоналізм протягом грудня 1941 — квітня 1942 рр., половина, щоб уникнути переслідувань, пристали на пропозицію відправки на фронт, а ті, що залишились, були влиті до німецького охоронного батальйону⁵.

Після запровадження в Україні цивільної окупаційної адміністрації коло осіб, що вступало до місцевих формувань армії та поліції відчутно змінилось і розширилось. Для ознайомлення з особовим складом допоміжних збройних частин після 1942 року, нами було зібрано інформацію про 129 добровольців Вермахту, 119 солдатів шуцбатальйонів та 30 поліцаїв індивідуальної служби, працівників СД і пожежників Київської округи⁶.

Перша група складається з українців та інших жителів Райхскомісаріату “Україна” (далі — РКУ. *Авт.*), які служили у фронтових, охоронних та допоміжних частинах Вермахту та військ СС. Половина з них (64 чол.) молоді чоловіки 1918–1923 років народження, переважно новобранці і резервісти, покликані до Червоної армії (далі — ЧА. *Авт.*) під час мобілізації 1941 року. 43 добровольці — народження 1901–1915 років, ще 4 — старші 40 років. Молодь, тобто вояки, які досягли повноліття вже під час окупації, складають 17 % загальної кількості (22 чол.). Найбільшу групу становлять чоловіки 1919 р.н., яким у 1941 році виповнилось 23 роки.

За національним складом основна маса — українці (114 чол.), 11 росіян, 2 євреї, 1 кубанський козак, 1 білорус. Більше половини (74 чол.) складають колишні вояки Червоної армії, завербовані в таборах військовополонених. 32% з них — представники середнього та молодшого командного складу: 2 майори, 1 капітан, 13 лейтенантів, 2 ротних політруки, 6 сержантів. Серед рядових (50 чол.) варто відзначити наявність 2-ох представників НКВС (прикордонник і міліціонер). З них усіх дезертирував з ЧА тільки один вояк, але був затриманий і направлений до табору військовополонених, звідки й потрапив до німецького війська.

Основна маса добровольців — селяни та робітники з початковою та незакінченою середньою освітою (85 чол., тобто 66 %), з них 1 прослухав курс лікбезу, 1 “малограмотний”. Повну середню освіту мали 7 чоловік, ще 9 закінчили технікуми та ФЗУ. 12 чоловік отримали військову освіту (серед них 1 пілот-винишувач та 1 підводник). Добровольців з вищою освітою виявилось тільки 10, серед яких 1 музикант, співак хору Вирьовки і 1 член Спілки художників УРСР.

32 % добровольців складають члени та кандидати ВКП(б) і ВЛКСМ (9 комуністів та 32 комсомольці), ще 2 — депутати ВР УРСР та ВР СРСР. 3 добровольці — учасники визвольних змагань 1917–1920-х рр., 1 — вояк розбитого німцями загону УПА, 19 чоловік — з сімей, репресованих радянськими

каральними органами (в т. ч. 1 комуніст і 1 комсомолец). Таким чином, ми отримуємо 18% “ображених на радянську владу”. До цієї цифри слід додати ще 16 чоловік, що втратили батьків чи родичів під час голодомору 1932–33 років. Лише 6 чоловік раніше притягувались до відповідальності за кримінальні злочини, 2 з них засуджені за крадіжку і невиконання поставок у 1933 році, а 1 — вихованець дитбудинку, чії батьки померли під час голодомору.

Загальна картина особового складу українських частин німецького війська вимальовується наступним чином. Більше половини українців у Вермахті — але не переважну більшість — складають полонені солдати, офіцери та політпрацівники ЧА (57 %), що були завербовані у таборах військовополонених. Третина загальної кількості — радянські активісти, члени партії та комсомольці. В основному це робітники і селяни з початковою, середньою та середньою технічною освітою. Протягом служби у Вермахті 13 чоловік займали офіцерські посади, троє були нагороджені бойовими орденами (Залізним хрестом II класу і Відзнаками за хоробрість для східних народів). 12 добровольців на завершальному етапі війни перейшли на бік Червоної армії і брали участь в боях з німцями, 2 були нагороджені радянськими орденами і медалями.

Дещо іншим був склад шуцбатальйонів, сформованих в РКУ. Досліджені нами дані стосовно 119 шуцманів дають таку картину. Переважна більшість — українці, а також 7 росіян, 3 кавказці, 2 білоруси, 1 фольксдойч і 1 єврей. Найбільша вікова група серед них, це юнаки 1924 року народження. Але основну масу шуцманів, як і добровольців Вермахту, складають молоді чоловіки 1916–1923 років народження — 70 чол., тобто 59 %. На відміну від попередньої групи, добровольці середнього віку (від 25 до 40 років на 1941 р.) складають лише 22 % (26 чол.). Співставна з ними і кількість молоді (до 18 років) — 24 чол. (19 %). Більшість цього числа також складають люди з початковою освітою (91 чол.).

Середню освіту здобули 15 шуцманів, вищу — 3, військові училища закінчили 13 чоловік (11 радянські і 2 польські).

Колишні вояки ЧА становлять 64 % розглянутої групи (77 чол.), але з них із таборів військовополонених були взяті лише 43 вояки (36 % загальної кількості), тоді як 29 були відпущені додому і вступили до шуцбатальйонів по місцю проживання. Ще 4 — дезертири з ЧА, а один перебіг до української частини з партизанського загону. 16 вояків — командири і сержанти РСЧА, 1 лейтенант НКВС, 1 пілот-інструктор і 2 офіцери польської армії.

Половину всієї кількості складають радянські активісти (53 комсомольці і 6 членів та кандидатів ВКП(б)). Репресовані радянською владою 13 чоловік, 15 втратили родичів під час голодомору, а батьки одного шуцмана були вбиті партизанами. За кримінальні злочини до війни засуджувався тільки один шуцман. Тобто, максимальна кількість “ображених” радянською владою сягає 30 чоловік, тобто близько 25 %.

За час служби в шуцбатальйонах 13 вояків займали офіцерські і унтер-офіцерські посади, 14 отримали нагороди. На завершальному етапі війни 15 чоловік перейшло до ЧА, з них 8 нагороджені радянськими орденами і медалями. Ще 2 вояки, уродженці Київщини, втекли до УПА.

Отже, із загальної кількості шуцманів тільки чверть зазнавали персональних утисків з боку радянської влади, тоді як чисельність радянських активістів вдвічі більша і складає половину персонального складу. Але це тільки середні показники участі щонайбільш індоктринованих у радянській режим осіб у створених німцями формуваннях. Адже, наприклад, у 8 поліційному батальйоні майора Буглая, створеному у Білорусі з місцевих поліцаїв і військовополонених, три із чотирьох командирів рот були колишніми офіцерами НКВС (з них два українці). Багато колишніх міліціонерів, які не встигли евакуюватись з київського котла, йшли у поліцію, особливо після усунення звідти націоналістів. Пожежні підрозділи, що входили до системи шуцманшафту,

майже повністю формувались на базі радянських пожежних служб, які були частиною апарату НКВС.

Для порівняння військових формувань із “цивільними” складовими шугманшафту було зібрано інформацію про 30 поліцаїв та службовців СД і пожежної охорони. Вони більш-менш рівномірно представляють всі вікові групи, починаючи з 1898 і до 1926 року народження. Близько третини з них (9 чол.) отримали середню чи середню технічну освіту, решта закінчили від двох до семи класів початкової школи. Солдатами ЧА були 50% поліцаїв, але тільки один з них зголосився на службу з табору військовополонених, тоді як решта були відпущені додому і пішли до поліції вже як цивільні. Ще 5 були працівниками різних установ НКВС — 1 міліціонер, 1 працівник Управління охорони, 1 прикордонник і 2 пожежники. Тільки 6 чоловік з усіх були членами ВЛКСМ, жоден не був комуністом.

В порівнянні з добровольцями в армії і шугбатальйонах, високий відсоток серед поліцаїв складають постраждалі від радянської влади (16 чол., тобто більше половини). Родини трьох були репресовані за участь у визвольних змаганнях, шестеро — розкуркулені, двоє втратили членів сім’ї під час голодомору, ще двоє — засуджені за кримінальні злочини (хуліганство і крадіжки). До цієї категорії також включено трьох поліцаїв, батьки яких були вбиті під час війни радянськими партизанами (батько одного був сільським поліцаєм, решта — просто “сім’ї зрадників”).

З цих 30-ти поліцаїв тільки 8 відступили разом з німцями і продовжували службу у різних формуваннях до кінця війни, 1 був арештований СД за крадіжки. Решта — дезертирували при наближенні радянських військ, при чому 10 були мобілізовані до ЧА і завершили війну на боці переможців, 4 отримали бойові нагороди.

Таким чином, коли ми можемо обґрунтовано робити попередні висновки стосовно мотивації добровольців українських антирадянських частин, створених без участі нацистів, то

контингент, з якого складались місцеві армійські та охоронні формування німецьких збройних сил залишає багато питань. Так, кількість найбільш імовірних союзників окупантів у боротьбі з більшовизмом, тобто постраждалих від репресій НКВС, у військових частинах становить меншість, тобто до 30 відсотків. У місцевій поліції ця цифра лише трохи більша за 50 %. З іншого боку, кількість членів партії, комсомолу і інших радянських організацій, включно з Верховною Радою і НКВС, несподівано більша, ніж кількість репресованих. У поліції ж це співвідношення не справджується виключно через можливість перевірки добровольців з боку місцевого командування німецької поліції, але навіть тут присутня невелика кількість, здавалось би, ідейних ворогів нацизму. Це дає змогу зробити припущення, що причини вступу українців до нацистських збройних формувань лежать в інших, здебільшого зовсім не ідеологічних площинах.

В Україні на початку радянсько-німецької війни, проблема залучення місцевого населення до окупаційних формувань вирішувалось кожним відомством окремо. Спільність полягала у намаганні дотримання, хоча б умовної, відповідності женевській конвенції 1907 р. про правила та звичаї ведення війни, згідно з якими примусове використання військовополонених і громадян ворожої країни у власній армії було заборонене. Виняток могли становити лише добровольці.

Після впровадження в РКУ цивільної адміністрації відбулося “впорядкування” місцевих формувань згідно наказів ОКВ та Гімлера. По-перше, їм остаточно відвели роль “допоміжних сил”, робота яких далеко не завжди була пов’язана з ризиком для життя, а по-друге, для “тіві” та шуцманів встановили вищий рівень утримання, чим в інших, менш “колабораційних”, галузях.

Наприклад, робітник в РКУ отримував 120–200 окупаційних карбованців на місяць, триразове харчування в їдальні за місцем роботи, плюс невеликий продпайок, до якого входило тільки 700 грамів хліба на тиждень. Пенсії, які виплачували

служби соціального забезпечення РКУ, становили 75 крб./міс., продуктивні картки на отримання 100 грамів м'яса, 1 кг хліба та 2 кг картоплі на тиждень. Українці, найняті німецькими окупаційними інституціями, отримували більше, тобто від 280 до 1200 карбованців, залежно від займаної посади⁷. Як і в кожній кризовій для економіки ситуації, ціни на харчі і товари першої необхідності були досить високими. Продуктова криза і інфляція поглиблювалися самогубною політикою необмеженого грабунку окупованих територій, яку нацисти здійснювали впродовж всього часу свого панування в Україні. Так, у Києві, на Житньому ринку, в квітні 1942 року склянка пшона коштувала 18 крб., склянка гороху — 13 крб., десять картоплин — 30 карб., кілограм хліба — 75 крб.⁸ Овочі та фрукти стали розкішшю. В Харкові в серпні 1942 році ціна фунту вишень (0,4095 кг) сягала 45 крб. Тотальна більшість кримінальних злочинів, які були здійснені в Україні в 1942 році, сталися внаслідок матеріальних нестатків. Офіційний курс карбованця і ціни на товари підтримувались виключно адміністративними, а не економічними методами.

Селяни жили не набагато краще. В перші місяці окупації їх становище поліпшилося за рахунок самочинного розподілу колгоспного майна і земель. З встановленням влади цивільної адміністрації було оголошено про створення замість колгоспів т. зв. “громадських господарств”.

Тобто, з кінця 1941 року селяни опинились в тому ж становищі, в якому були і за попереднього режиму: вони були позбавлені приватної власності і змушені працювати у державних господарствах. Різниця полягала в тому, що заробітна платня їм почала виплачуватись не зерном, як це було в колгоспах, а знеціненою окупаційною валютою (100–200 крб.). Для порівняння, німці, зайняті у цивільній адміністрації, отримували від 1200 до 4200 карбованців, плюс продовольчі пайки та пільги. Селяни могли компенсувати нестатки лише дрібними крадіжками продуктів власної праці у “громадських”, що були традиційними і за колгоспної

системи, а також дозволом окупантів на ведення присадибного господарства.

Ухилятися від роботи за мізерну платню було неможливо. Право на працю, як і в СРСР, було обов'язком. Починаючи з 21 листопада 1941 року, всі безробітні повинні були реєструватися на біржі праці, звідки їх відправляли на роботи, часто не враховуючи довоєнної спеціальності. Карою за ухилення від пропонованої праці були ув'язнення, штрафи, примусові робочі табори, а з 1942 року — мобілізація на роботу в Німеччину. Умови ж, в які потрапляли остарбайтери, були ще гіршими. Офіційно східні робітники в Німеччині повинні були отримувати до 75 марок на місяць та безкоштовне утримання. Реально ж, українці часто працювали майже безкоштовно, отримуючи від 3 до 20 рейхсмарок на місяць, чого в Німеччині не вистачало навіть на найнеобхідніші речі. Робочий день становив 12 годин, харчування здебільшого було незадовільне, жили робітники в огорожених колючим дротом таборах. Справа дійшла до того, що навіть працівники СД Харкова у своєму місячному звіті від 25 серпня 1942 року рекомендували “відповідальним інстанціям” заборонити бити остарбайтерів і утримувати їх за колючим дротом, а також забезпечити їм і їх сім'ям відповідну матеріальну компенсацію⁹.

Німецькі армія і поліція, навпаки, надавали своїм працівникам пристойну зарплатню, забезпечувала харчами та турбувалася про соціальне забезпечення як самих добровольців, так і їх сімей. В цих умовах значна кількість українців під тиском виключно економічних обставин обрали шлях збройного співробітництва з окупантами.

При наборі військовополонених до німецьких формувань неухильно зберігався ритуал “добровільності” вступу. Це здебільшого відбувалось у такий спосіб. До табору прибувала група німецьких чи українських офіцерів, які займались формуванням частини. За допомогою коменданта або просто викликаючи за списком, відбирали червоноармійців-українців, пропонували вступити до української добровольчої

частини (шуцманшафту, СД, УВВ, “РОА”, “Гіва”, “Східних військ”). Офіцери-вербувальники запевняли, що вони отримають повне забезпечення і зможуть “...зі зброєю в руках боротись за щасливе майбутнє свого народу у Новій Європі”. Бажаючим пропонували зробити крок вперед, що робила переважна більшість. Умови перебування у таборі були важкими і “в українці” записувались всі: росіяни, білоруси, євреї, південноукраїнські болгари, кримські греки і навіть кавказці. Коли ж в таборі проводився набір до російської чи козацької частини, то так само всі, включно з українцями, записувались “в росіяни”. Особливо багатонаціональним був козацький “легіонний табір” (Legionslager) в Шепетівці.

Робочі батальйони формувались ще простіше — з військовополонених створювалась робоча колона, незалежно від їх згоди, особовому складу якої через певний час пропонували скласти присягу і стати повноправними солдатами Вермахту, з нормальним харчуванням, зарплатою і пільгами. Щоправда, формування частин з військовополонених рідко відбувалось у стислі терміни. Так, при поповненні українцями-військовополоненими 115 і 118 батальйонів в Білорусі новоприбулі перший місяць перебували “на карантині”. За цей час вони від’їдались і лікувались від отриманих в таборі хвороб. Отже, у військовополонених вибору, як такого, не було зовсім, адже перед ними, здебільшого, стояли два варіанти — життя на службі нацистів, або муки та смерть у таборах.

Порушення присяги у даній ситуації теж не є зовсім однозначним. Проблема полягає у вроджених вадах самої більшовицької системи. Така необхідна складова вірності солдатському обов’язку, як довіра підлеглих до керівництва і навпаки, у ЧА була відсутня, як явище. Творець РСЧА Лев Троцький з самого початку визначив єдиний засіб стимулювання червоноармійців до дії: “Солдати повинні бути поставлені між неминучою смертю в тилу і можливою смертю на фронті”. Це дало підстави російському історичу Ігорю Бунічу

оцінювати катастрофу 1941 року, як повстання армії проти більшовицького режиму. Радянський генерал-лейтенант М. Ф. Лукін висловився обережніше, і, на нашу думку, правильніше. Він сказав, що надавши радянському народу надії на хоча б якусь кращу альтернативу, німці змогли б на нього повністю спертися у боротьбі проти більшовизму. Разом з тим, очікувати від народу якогось повстання чи самостійних дій було безглуздом.

Перші добровільні помічники “гіві”, яких залишали для господарчих робіт при фронтових частинах німецької армії, не отримували жодної платні. Встановленого пайка теж не було, харчі та тютюн приносили з кухні солдати, призначені наглядати за “помічниками”, за залишковим принципом. На кінець 1941 року, із збільшенням маси добровольців та із створенням перших охоронних команд з військовополонених, озброєні “гіві” почали отримувати певну платню, зазвичай від 13 до 17 райхсмарок. Їм присвоїли своєрідні звання, на зразок “стрілець “гіві» (Schutze (Hiwi)). У першій половині 1942 року платню почали збільшувати до 18–24 марок, а продуктивний пайок зрівняли з пайком німецького солдата.

Нарешті, згідно серії наказів ОКВ та командування окремих з’єднань Вермахту, на середину 1942 року схема забезпечення “гіві” стабілізувалась у вигляді трьох категорій оплати (додаток 6 до наказу ОКХ № 8000/42). Першу категорію становила більша частина “добровільних помічників”, які отримували 30 рейхсмарок на місяць. Платня здебільшого видавалась окупаційними карбованцями, тобто звичайний “гіві” отримував 375 крб. Другу і третю категорію становили добровольці, що прослужили, відповідно, півроку та рік. Їх платня становила 36 рейхсмарок (450 крб.) для другої, та 42 рейхсмарок (525 крб.) для третьої категорій. Харчами “гіві” забезпечувались на рівні з німецькими солдатами¹⁰. Тут варто відзначити, що при перерахунках армійські інтендантські служби начисляли гроші за більш реальним відношенням рейхсмарки до карбованця, тобто

1/12,5, тоді як офіційний курс окупаційної валюти було встановлено на рівні 1 РМ/10 крб.

Видача мила та службового одягу була не обов'язковою і залежала від командирів частин. Це зумовило вкрай неоднорідний вигляд волонтерів, які за цим же наказом становили до 10 % всієї німецької армії на Сході. Неодмінною деталлю залишалась лише біла пов'язка на лівому рукаві з написом “На службі німецького Вермахту”. Для українських добровольців у фронтових з'єднаннях іноді допускалось носіння синьо-жовтих пов'язок, тоді як командування тилових частин, що безпосередньо стикалось з українським підпільним і повстанським рухом, заборонило це ще у жовтні 1941 року¹¹. Пільги для сімей “гіві” встановлені не були. Тільки з 1 червня 1943 року українці, як вояки “Східних військ”, отримали таке ж матеріальне забезпечення для сімей, як і німецькі солдати¹².

Дещо по іншому розглядались солдати допоміжної охорони “гіві” в складі охоронних дивізій, полків і батальйонів. Про їх набір було оголошено ще в перші місяці вторгнення, але через несприйняття А.Гітлером самої ідеї озброєних слов'ян, в офіційних наказах їх просто перестали згадувати. Тим часом охоронні дивізії та батальйони ландверу, що здійснювали окупаційні функції на території РКУ, почали відчувати нестачу особового складу вже на початку 1942 року. Той ресурс резервістів старшого віку і молоді, непридатних до фронтової служби, який мав поповнити існуючі охоронні частини та з'єднання, було використано для формування нових. Натомість, командири існуючих частин почали масово набирати добровольців з місцевого населення, чисельність яких дедалі збільшувалась.

В Києві було створено чотири школи “гіві-манів” (в старих казармах на Брест-Литовському шосе, на Подолі, Святошині, Печерську) та ще одну, для підготовки охоронців аеродромів, в Борисполі. Кожна школа випускала від трьох сотень до тисячі охоронців на місяць, навчених основам караульної

служби і користуванню радянською та німецькою зброєю. “Гіва-мани” набирались через мобілізацію населення або ж переформуванням самоутворених підрозділів. Принцип добровільності зберігався нехитрим способом — перед прийняттям присяги вояків питали, чи згодні вони служити у німецькій армії. Зазвичай, незгодних не було, так як умови служби у “гіва” були кращими, ніж у “гіві”, і, тим більше, ніж у остарбайтерів. Відмова означала для полонених — повернення в табір, для цивільних — примусові роботи. Нерідко ті, хто відмовлявся від служби, все-таки потрапляли до війська через півроку-рік праці у німецьких допоміжних службах.

На відміну від “гіві”, охоронців одягали в стару уніформу Вермахту без знаків розпізнавання та ставили на рівні умови забезпечення з німецькими солдатами. Розмір заробітної платні коливався в межах 24–30 марок. Денний продовольчий пайок складався з 600–700 гр. хліба, 100 гр. м’яса, 0,5 кг картоплі, 200 гр. круп, 50 гр. масла, 30 гр. цукру, 100 гр. горілки і 4 цигарок¹³. На відміну від “гіві”, охоронці мали право на відпустку і служили, здебільшого, неподалік від рідних місць. За посвідчення “гіва-мани” в складі охоронних частин мали своєрідні “виказні книжки” (Kennbuch), а охоронці таборів військовополонених — прості картонні посвідчення особи (Ausweis).

Найкраще ж було розроблено систему забезпечення працівників шуцманшафту як індивідуальної служби, так і “закритих з’єднань” (батальйонів). Службовців місцевої поліції набирали спочатку на добровільних засадах, пізніше під тиском можливої відправки до Німеччини. Проте ті, хто не хотів служити окупантам, могли легально піти зі служби під приводом хвороби, зміни місця проживання або декларування своєї участі в комсомолі чи партії.

Більшість же солдатів шуцбатальйонів, крім військовополонених та справжніх добровольців, набирались наступним чином. По селах мобілізувалась молодь для роботи у

Німеччині. В кінці 1941 — на початку 1942 року ця перспектива нікого не лякала, мало того, знаходилося немало бажаючих поїхати “на заробітки”. Але з надходженням перших звісток про реальні умови праці через нелегальне листування і тих, кому вдавалось повернутися, кількість добровольців впала до нуля. Тому з весни 1942 року відправка до Німеччини стала примусовою, і нерідко використовувалась, як покарання. В управліннях праці (Arbeitsamt), найбільше з яких знаходилося в Києві поблизу Сінного ринку, проводився медогляд, за результатами якого чоловіків поділяли на дві категорії. Тим, хто потрапив до першої категорії, пропонували вступати до “німецької армії” в Україні, і обіцяли спокійну охоронну службу з високою зарплатнею та пільгами. Так, насильно мобілізовані перетворювались на добровольців. Хоча застосування до рекрутів безпосереднього примусу та шантажу було скоріше рідкістю, воно теж мало місце. Так, 28 лютого 1942 року в Києві, при переформуванні українських куренів у батальйон Шума (згодом розгорнутого в 115 і 118), націоналістам і військовополоненим, з яких він складався, було запропоновано підписати контракт на два роки служби. З двохсот’ятдесяти чоловік відмовились десятеро, яких в той же день заарештували і відправили в Дарницький концтабір.

Перші вказівки щодо утримання службовців шуцманшафту надійшли в наказі РФ СС від 6 листопада 1941 р., і уточнювались протягом року. Згідно цього наказу, рядовий неодружений шуцман отримував 80 пфенігів на день, унтер-офіцер — 1,10 рейхсмарок, фельдфебель — 1,30 рейхсмарок, командир взводу — 1,50 рейхсмарок, командир роти — 2,30 рейхсмарок, командир батальйону — 3,30 рейхсмарок. Одружені солдати в тих же званнях отримували, відповідно, 1,80, 2,10, 2,80, 3,00, 3,80, 4,80 марки. Зарплатня виплачувалась подекадно, при чому шуцмани індивідуальної служби отримували плату відповідно до кількості виходів на роботу. Солдати шуцбатальйонів, у яких вибору в даному питанні не було, отримували в результаті 24/54 рейхсмарок на місяць.

Платня виплачувалась або рейхсмарками, або, частіше, окупаційними карбованцями за офіційним курсом.

Крім того, їм забезпечувалось триразове харчування, якість якого різнилася залежно від обставин. Найкраще забезпечувались частини, які брали участь у бойових діях — до їх раціону додавались горілка та шоколад. Для родин теж видавали продуктовий пайок щотижня. Коли постачання продуктів було неможливе з тих чи інших причин (рейди, перебування на віддалених постах, відрядження тощо), шуцманам додатково видавали по 60 пфенігів на день. Тільки у 1944 році, в період поразок німецьких військ по всьому фронту, система постачання порушилася і командування пішло на безпрецедентний крок — шуцманів перестали карати за мародерство, тобто вони отримали можливість до самозабезпечення¹⁴.

Солдати шуцбатальйонів утримувались на казарменому становищі, як армійські частини. Службовці сільської чи міської поліції, здебільшого місцеві жителі, проживали вдома. В Києві шуцманам індивідуальної служби, а на перших порах і солдатам шуцбатальйонів, дозволялось знімати житло, половину вартості якого сплачувала міська управа. Двокімнатна квартира неподалік від центру коштувала тоді близько 50 рейхсмарок /міс.

В травні 1942 року, через збільшення чисельності шуцманшафту, зокрема шуцбатальйонів, було введено додаткові чини: унтер-капрала, віце-фельдфебеля, старшого командира взводу. Ними ставали довірені шуцмани, унтер-офіцери та молодші командири, яким надавали вищу, належну новим чинам, зарплатню. Для українських шуцманів не було передбачено посади начальника штабу батальйону чи начальника зв'язку — ці функції були виконувалися німцями. В результаті, наприклад, український начальник штабу 118 шуцбатальйону отримував 39 марок і виконував роль завгоспа, тоді як німецький — 200 марок і планував операції¹⁵.

З початку 1943 року із наростанням інтенсивності партизанської війни, зарплатню рядового солдата шуцбатальйону підняли до 37 марок, пропорційно збільшивши ставки і для вищих чинів. Як і раніше, одружені шуцмани отримували гроші на утримання сім'ї: додатково від 145 % платні для рядового, до 45 % для командира батальйону.

Важливим матеріальним і психологічним стимулом для солдатів закритих частин “Шума” було соціальне забезпечення сімей шуцманів, що загинули чи постраждали на службі. Цей момент було обумовлено ще у додатку до наказу РФ СС від 6 листопада 1941 року. Згідно нього, сім'я вбитого неодруженого шуцмана отримувала від 40 рейхсмарок (якщо йому було менше 35 років) до 55 рейхсмарок (якщо йому було більше 35 років) щомісяця. Для одружених, ця ставка зростала до 70 рейхсмарок за відсутності дітей або до 80 рейхсмарок за їх наявності. Крім того, виплачувались надбавки на членів сім'ї: 48 рейхсмарок вдові і по 9,60 рейхсмарок на кожну дитину щомісяця. Сироти отримували по 16 рейхсмарок (плюс вказані 80 рейхсмарок) на місяць. Сума виплат зростала відповідно до чину шуцмана тобто за вбитого командира батальйону сім'я отримувала 160 рейхсмарок, плюс вдвічі більші, ніж для рядового, надбавки для вдови та дітей¹⁶.

За умов отримання каліцтва на службі, виплати перші три місяці здійснювались в розмірі останньої зарплати потерпілого, а потім зменшувались відповідно до рівня зниження працездатності. За цей час потерпілого безкоштовно лікували, після чого забезпечували навчання професії, якою той міг би займатись з отриманими фізичними вадами (годинникаря, шевця, кравця тощо). При потребі, шуцманам безкоштовно виготовляли протези втрачених кінцівок.

Сім'я шуцмана повністю звільнялась від податків, продуктових зборів, трудових повинностей і позбавлялась загрози бути висланою до Німеччини чи потрапити в групу заручників на випадок диверсій партизанів чи підпільників¹⁷.

Отже, комплекс ідеологічних та економічних заходів по залученню у допоміжні військові формування місцевого населення, розроблений німецькою окупаційною адміністрацією, був досить ефективним. Військовополонені в таборах, мобілізована на роботу молодь вважали чудовим виходом з кризової ситуації, в яку потрапили, можливість піти на службу до німецької армії чи шуцманшафту. Вербування добровольців серед цих двох категорій неодмінно давало результати аж до кінця війни. Жодних ідеалістичних мотивів чи бажання помститись радянській владі або євреям тут, зазвичай, не було. Переважали суто матеріальні та кар'єрні чинники або ж просто бажання прилаштуватись в житті. До того ж, умови служби у німецьких збройних силах, особливо з середини 1943 року, були набагато комфортнішими, ніж служба в ЧА, що при невизначеності результату війни спонукало громадян СРСР до таких не патріотичних вчинків.

Іноді складались навіть такі ситуації, що кількість добровольців до німецьких формувань в кілька разів перевищувала потребу у них. Так, наприклад, навесні 1943 року до 109 шуцбатальйону, базованого в Вінниці, можна було потрапити тільки за хабар його українським офіцерам в розмірі до 1100 карбованців. Після повернення німецьких військ до Харкова в лютому 1943 року, кілька сотень молодих харків'ян добровільно зголосились до УВВ після репресій проти населення, які встигли здійснити радянські каральні органи за короткий час свого перебування у місті.

Всі добровольці склали присягу на вірність Адольфу Гітлеру, в тій чи іншій формі. Іноді церемонія складання присяги підмінювалась простою підпискою, але в будь-якому випадку в юридичному плані доброволець потрапляв під закони того роду військ, куди потрапляв, його втеча розцінювалась як дезертирство.

Вояки шуцбатальйонів, за попереднім задумом, при вступі до частини повинні були підписувати контракт на службу протягом 1 року із складанням присяги Гітлеру. Контракти

на рік служби підписали перші українські батальйони № 1 (згодом 41), 2 (згодом 42) та 201. Проте вже взимку 1941 року стало зрозуміло, що війна затягується, і тимчасові місцеві формування потрібні і надалі, тому воякам як існуючих батальйонів, так і новостворюваних з лютого 1942 було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. Невдовзі і цей термін став недостатнім, тому 2 листопада 1942 року, згідно з розпорядженням командування (наказ № 705/42), вояки шукбатальйонів стали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування¹⁸.

Таким чином, загальна маса добровольців німецької армії і поліції не складалася з прихильників нацизму. Її основу, а згодом — до третини чисельності становили особи постраждали від радянської влади чи її політичні опоненти, але особливих симпатій і вірності власне окупаційному режиму вони не виявляли і, за певних обставин, переходили на бік третьої сили (УПА, ФФІ) чи навіть РСЧА. Решта 70 % складалася з людей, хто потрапив в ряди добровольців під тиском зовнішніх обставин. Від третини до половини добровольців були активістами попереднього режиму, в тому числі комуністами і працівниками НКВС. Така ситуація виникла внаслідок зіткнення двох протилежних явищ: злочинної окупаційної політики нацистів, яка викликала активний чи пасивний опір навіть найбільш антирадянськи настроєного населення і нагальної необхідності поповнення мобілізаційних резервів Німеччини ресурсами окупованих територій. На радикальне політичне вирішення даного внутрішнього конфлікту націонал-соціалістичний Райх був неспроможний через власні вроджені вади — расизм у державній ідеології і одноособове, а не колегіальне вирішення найважливіших питань, здійснюване людиною, здатною лише до тактичного, а не стратегічного політичного маневру.

В результаті, комплектування добровольчих частин відбувалось за рахунок абсолютно випадкових людей під

прямим чи непрямим тиском. Їх бійці вступом до німецької армії і поліції вирішували тільки власні тактичні питання: виживання, матеріального добробуту, боротьби з більшовизмом і не отримували жодних далекосяжних політичних цілей чи інших підстав для тіснішого пов'язання власного майбутнього з націонал-соціалізмом. Тому українські формування, навіть ідеально забезпечені і стовідсотково боєздатні (а таких була меншість), так і не стали надійним засобом проведення окупаційної політики і опорою нацизму ні в Україні, ні за її межами.

Примітки:

¹ *Martin Dean*. Collaboration in Holocaust: Crimes of the Local Police in Byelorussia and Ukraine, 1941–44. New York: St. Martin's, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C. 2000 *Frank Buscher*. Investigating Nazi Crimes in Byelorussia: Challenges and Lessons // Internet: <http://muweb.millersville.edu/~holo-con/buscher/html>.

² *Дробязко С., Ермолов И.* Добровольческий полк “Десна” и другие военные формирования из советских граждан на территории Орловской области. – М.: [Б.в.], 2001; *Бахвалов А.Л.* Пути и судьбы. – Спб.: Норма, 2000.

³ *Патриляк І.К.* Легіони Українських Націоналістів (1941–1942): Історія виникнення та діяльність. – К.: Знання, 1999.

⁴ ДА СБУ. – Колекція документів. – Арк. 85–99, 151–152.

⁵ Там само. – Арк. 15–17, 27–31, 81, 172.

⁶ Джерелом для цієї статистики стало дослідження архівно-слідчих справ колишніх добровольців, що зберігаються у фондах 5 і 13 Державного Архіву Служби Безпеки України (далі — ДА СБУ).

⁷ *Боряк Г., Дубик М., Маковська Н.* “Нацистське золото” з України: у пошуках архівних свідчень. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 61–62.

⁸ *Маликов Д.В.* Київ. 1941–1943. Фотоальбом. – К.: Вид-во “Кий”, 2000. – С. 197.

⁹ ДА СБУ. – Ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 2. – Арк. 4, 8–11, 21–23.

¹⁰ Там само. – Арк. 63–66.

- ¹¹ Там само. – Арк. 409.
- ¹² *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003. – С. 212.
- ¹³ ДА СБУ. – Колекція документів. – Арк. 80.
- ¹⁴ Там само. – Ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1. – Арк. 78–80.
- ¹⁵ Там само. – Ф. 68, спр. 10, т. 2. – Арк. 99.
- ¹⁶ Там само. – Ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1. – Арк. 202–206.
- ¹⁷ Там само. – Колекція документів. – Арк. 34.
- ¹⁸ Там само. – Ф. 2, оп. 7, № по оп. 4, спр. 44, т. 1. – Арк. 91–94.

Голиш Г.М.

Експлуатація неповнолітніх громадян на території рейхскомісаріату “Україна” у 1941–1944 рр.

Важливою складовою частиною окупаційної політики нацистів стала нещадна експлуатація цивільного населення підневільних територій. Подібна лінія цілком узгоджувалась з основними положеннями нацистської расової доктрини та людодіського плану “Ост”, які відводили вцілілому від фізичного знищення населенню окупованої території України роль “білих рабів”. Фюрер “третього рейху” А. Гітлер, “обґрунтовуючи” необхідність повернення до найгірших форм трудового визиску наголошував, що “без відновлення якоїсь нової, сучасної форми кріпосництва або, коли хочете рабства, людська культура не може розвиватися”¹.

Важливе місце належало й економічним чинникам, адже система примусової праці мала вирішувати проблему трудових ресурсів на окупованих територіях як одну з основ політики господарчого пограбування України. Поряд з